Skodon – status, mode och funktion

Folkliga skotyper i Uppland under tre sekler

HÅKAN LIBY

Fötternas beklädnad är en väsentlig detalj i klädedräkten som sällan eller aldrig brukar beskrivas, när dräkt och mode i övrigt granskas. Avsikten med artikeln är att presentera skodon av olika typer som använts i den folkliga dräkten i Uppland, före skoindustrins genombrott. Till grund för framställningen ligger främst det bevarade skomaterialet men också folklivsuppteckningar och andra arkivaliska källor. Just skor är persedlar i dräktskicket som med önskvärd tydlighet speglar förhållandet mellan tradition och kontinentala modetrender, samtidigt som funktionen i hög grad varit avgörande för valet av material, teknik och form.

Ämnet fick aktualitet för mig i samband med det Nordiska dräktseminariet Fot- och handbeklädnader på Valdres Folkhögskola i Norge, sommaren 2000, till vilket jag tilldelades uppdraget att sammanställa och presentera ett sammandrag av skodonens svenska kulturhistoria.

Barfotagång

Innan vi berör skodonen som sådana är det viktigt att fästa uppmärksamheten på att skor på fötterna inte varit någon självklarhet i den folkliga dräkten, framför allt inte i vardagslag. Gång på gång möter man uppgifter om att skorna inte fick nötas i onödan och alternativet var att gå barfota. Säsongen för barfotagång sträckte sig från våren eller försommaren till sent på hösten. Det var dags att "sko av sig" när man hörde göken för första gången eller när grodorna började sjunga, för då ansågs sommaren vara i antågande.

I synnerhet barn fick gå barfota sommartid för att inte nöta på de dyrbara skorna i onödan. I en stor syskonskara fanns det inte alltid skor till alla barn och tillgängliga par fick användas av den som bäst behövde dem.

Agnes Westerberg har skildrat förhållandet på Björkö-Arholma: "Alla barn gingo om vardagarna barfota sommaren

Pojke klädd i kolt och som barn förr ofta var – barfota. Detalj av foto från 1867. Upplandsmuseet.

ut, och ännu då frosten låg över gräset en septembermorgon, såg man barnen komma barfota i frosten. Yngre folk gingo också mycket barfota. Men i slåtteranden och i skördetiden buro de på fötterna gamla skodon."

Åtskilliga sagesmän berättar att den som hade lång väg att gå till fots brukade bära skorna i handen för att spara sulorna. Enok Tapper har i en uppteckning beskrivit att kvinnor kunde gå till fots ända från Tierp till Polacksbacken i Uppsala för att träffa soldaterna och då gick de vanligtvis barfota, med skorna över axeln, för att inte nöta ut halvsulningen. En annan uppgiftslämnare har beskrivit ungefär samma sak och att landsbygdsbefolkningen brukade stanna vid en given plats, en bergsknalle, för att sätta på sig skorna innan man kom fram till staden, i detta fall Öregrund.

Inte sällan uppger informanterna att urin var ett beprövat och väl fungerande medel mot såväl narighet som kyla vid barfotagång. I en skildring av ett barn som fick gå barfota till skolan trots att det varit frost, nämns att "när man blir stelfrusen kissar man på fötterna".

Skodonens värde

Att skodonen värderats högt i äldre tid framgår av flera olika källor. Skorna var en kapitalvara med ett värde som bestod även efter lång tids användning. I likhet

Kvinnoskor i pumpsmodell från 1800-talet. Tillhör samlingen av skor från Riala socken. Foto Olle Norling.

med andra klädespersedlar ärvdes och såldes använda skor och omsorgsfullt underhåll och reparationer i det längsta var en självklarhet.

Tjänstefolket på gårdarna fick större delen av lönen betald in natura. Lönekläder var därför ett begrepp och till dessa räknades också strumpor och skor. Hur mycket arbetsgivaren skulle betala i lön till pigor och drängar reglerades i tjänstehjonstadgan. För varje län fanns särskilda föreskrifter i form av en bilaga som angav löneförmånernas storlek. I Kongl. Maj:ts förnyade Stadga och förordning, daterad den 21 augusti 1739, anges i taxan för Uppsala län att en "fullvuxen dräng som kan fullgöra sina sysslor" förutom kost och logi samt en kontant lön, också skall ha diverse klädespersedlar, däribland fyra par skor per år.

Bland andra källor ger folklivsuppteckningarna en bild av hur förordningen tillämpades och vilken ställning skodonen hade som lönemedel. Från Vittinge socken berättas att en dräng vid 1800-talets senare del årligen skulle erhålla ett par förskodda näverskor och ett par nya stövlar i lön och att det i en pigas lön ingick ett par kängor. I en uppgift från Tillinge socken nämns att en piga skulle ha ett par kängor av vardera slaget, det vill säga ett par vardagskängor, så kallade näverkängor, och ett par becksömskängor för helgdagsbruk.

Skor från medeltiden

Medeltidens skotyper och den hantverksteknik som präglar dessa har inte lämnat några spår i skomodellerna från 1600-, 1700- och 1800-talen. Man kan generellt säga att det kontinentala skomode som präglat de senaste århundradena utbildades vid 1500-talets slut och kom att hålla sig kvar fram till skoindustrins genombrott.

Det finns emellertid ett mycket stort skomaterial från medeltiden bevarat på våra museer, inte minst i Upplandsmuseets samlingar. Skor och fragment av skor påträffas ofta i samband med arkeo-

Skor och kängor från medeltiden i några för tiden typiska modeller. Skodonen funna i Uppsala i samband med arkeologiska undersökningar. Upplandsmuseet. Foto Tommy Arvidson.

logiska undersökningar, företrädesvis i de medeltida städernas kvarter. Då lintråden som skorna en gång sytts med har förmultnat i jorden, är de olika läderdelarna vanligtvis skilda från varandra. De anmärkningsvärt nätta och smidiga sko-, käng- och stövelmodellerna var försedda med en tunn sula och saknade alltid klack. Det var ingen större skillnad mellan mansskor och kvinnoskor.

Den förhärskande bottningsmetoden under medeltiden var vändsömsmetoden. Ovanlädret och sulan pinnades på lästen med avigsidan utåt. Då de var hopsydda vändes skon rätt. Metoden lämpade sig väl för tidens tunna skor.

Några vanliga modeller var frontsnörskor med snörning över vristen, sleifskor med en eller två slejfar över vristen, låga remskor med en rem som löpte i snitt i lädret runt ankeln och knöts framtill samt stövlar eller kängor med skaft och öppning framtill som stängdes med knappar av remknutar. Under sen-

Vardagsklädda bönder med lågskor och snösockor. Till vänster en Tierpsbonde enligt konstnären. Litografi av C. A. Dahlström 1863.

medeltiden blev en framtill avsmalnande och överdrivet långt utdragen skomodell modern. Den mest extrema formen, snabelskon, bars främst i välbärgade miljöer och fick sällan någon motsvarighet i de folkliga leden.

Vi förvånas idag över att samma toffelliknande skotyper torde ha använts såväl i vardagens arbete som i mer representativa sammanhang. Slitaget på de tunna skorna var givetvis mycket hårt och arkeologer har beräknat att ungefär fyra par skor förbrukades per person och år i de lägre samhällsklasserna medan burgnare personer kunde konsumera ett tjugotal par.

För att komplettera fotbeklädnaden användes ofta specialberett hö i skorna som var värmande och isolerade mot fukt. En senmedeltida socka av ullgarn i nålbindningsteknik har påträffats i kvarteret Duvan i Uppsala. Sockan har sprund i skaftets sidor, det vill säga samma modell som en vanlig skotyp. En intressant hypotes är att sockor av denna typ fungerat som ett slags foder i de tunna skorna.

Lågskon

Det europeiska skomode som var förhärskande från 1500-talets slut och framåt, har präglat de skotyper som använts i folklig miljö fram till sekelskiftet 1900. Under hela perioden är det lågskon som dominerat medan kängor och stövlar har en betydligt kortare historia.

Äldre arkivhandlingar, bilder och bevarade skor visar att lågskon, om än i olika modeller, var det enda man hade att tillgå, vilket självfallet också gällde vinterhalvåret och den bistraste väderlek med

snö och kyla. Det är därför viktigt att påminna om detaljer i dräkten som kompletterade fotbeklädnaden. Följaktligen har de så kallade snösockorna en direkt koppling till bruket att bära lågskor vintertid. Snösockor var en typ av långa damasker av vadmal eller kläde som bars utanpå strumporna och användes av såväl kvinnor som män. Den vanligaste modellen var konstruerad så att den täckte vristen och låg över skons ringning samt omslöt underbenet upp till knäet. I sidorna var snösockorna öppna och stängdes med hyskor och hakar. För att sitta på plats var de nedtill försedda med en hälla, inte sällan en mässingskedja, som löpte under skosulan.

Becksömsskor eller "svenskskor"

"Becksömsskor, näverskor å svenskskor var samma sak, dom hade näverbottnär å var åv svartläder" uppger Manne Eriksson 1928, beträffande gångna tiders skodon och dess användning i Tierps socken. Detta är ett exempel av många som bekräftar att becksömsskor var den vanligaste skotypen i folklig miljö i så gott som hela landet. Citatet visar att tre benämningar förekommit parallellt, nämligen becksömsskor, svenskskor och näverskor. Den sistnämnda syftar på näverskikten i sulorna och får inte förväxlas med skor flätade av näverremsor, vilka för övrigt varit sällsynta i Uppland.

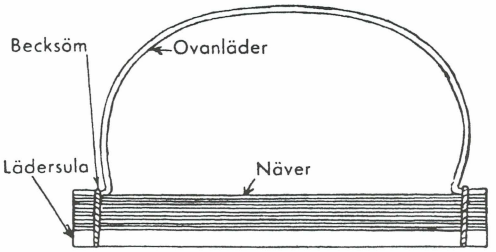

Skiss av "svensksko" sydd med becksöm, i genomskärning. På detta sätt syddes folkliga skor med näverbottnar under 1700- och 1800-talet. Jävert 1938.

Skor sydda med becksöm tillverkades troligen mycket tidigt och helt säkert under 1500-talet. Av allt att döma är det från 1700-talets mitt som becksömsskor med läder- eller näverbottnar blir den dominerande skotypen för bondebefolkningen men också för borgare och präster.

Beckträden var gjord av tvinnat lingarn som gnidits in med beck. I vardera änden av beckträden hade ett svinborst tvinnats fast, vilket fungerade som en böjlig nål. Man sydde med båda ändarna av samma tråd, stack upp respektive ned i samma hål och drog åt.

Karaktäristiskt för becksömsskorna var att ovanlädret veks ut över sulan med vilken det syddes ihop med grov beckträd. Skorna försågs ofta med tjocka bottnar av björknäver i flera lager. Ovanpå nävern lades en kraftig lädersula. Också i klackarnas skikt användes näver. Detaljerade tekniska upplysningar om

Kvinnosko med slejfar, 1600-talstyp. Så kallad svensksko eller becksömssko med näverskikt i sula och klack. Riala socken. Foto Olle Norling.

tekniken, bland annat från Vendels socken, nämner att nävern formades efter yttersulan, alla ojämnheter avlägsnades och näverskikten smordes med ister och värmdes över eld och anbragtes sedan på lästen varefter sulningen började. Skor med näver i bottnen tjärades i kanten. Några få bevarade becksömsskor från Uppland visar att det kunde vara frågan om ända upp till 12–15 lager näver i sulan och ännu fler i klacken.

Becksömsskor var relativt billiga, slitstarka och framför allt varma då nävrets goda egenskaper verkligen kom till sin rätt, det vill säga som isolerande spärr mot fukt och kyla. Men så småningom blev de omoderna vilket framgår av denna uppgift från Vendels socken: "Intill slutet av 1870-talet användes till vardagsbruk uteslutande med becksöm tillverkade skor, kängor och stövlar med såväl enbart läder som läder och näver i bottnarna."

Skomodet under 1600- och 1700-talet

Under 1500-talets senare del och 1600-talet utbildades ett skomode som helt trängde undan äldre, primitivare skor som hade utvecklats under medeltiden. Tre typer av skodon kom att dominera i den kontinentala modedräkten – slejfskon, halvtoffeln och stöveln. Av dessa är det framför allt slejfskon som togs upp i den folkliga dräkten. Halvtoffeln inspirerade till lokala varianter på några få platser i landet medan det dröjde lång tid innan bondebefolkningen ansåg sig ha råd att skaffa prestigefyllda stövlar.

Den grundmodell av lågsko som dominerade, kan beskrivas med några karaktäristiska drag: Ovanlädret var fastsytt vid en sula med tämligen hög klack och sidstyckena var förlängda till slejfar som bands samman över en plös. Plösen

Till vänster: Sko för flicka med slejfar och indragen klack, 1600-talstyp, Riala socken.
Till höger: Sko för man med slejfar och fyrkantig, välvd tå, 1720-talet. Upplandsmuseet. Foto Olle Norling.

kunde stå rakt upp eller vara nerböjd och ligga över skon. I bondemiljö tillverkades modellen ofta som så kallade becksömsskor eller svenskskor.

Prästen Johan Drysenius har beskrivit hur bönderna i Skoklosters socken var klädda i slutet av 1600-talet och avbildar en bonde och hans hustru iklädda lågskor med tämligen höga klackar. Om bondens fotbeklädnad sktiver Drysenius: "Strumporna suto nätt åth benen, och skorna så giorde som nu brukeligt är, nätte åth fötterne. Skobandet knötz i stora roser eller lyckior."

I vissa bygder blev en säregen skomodell populär i den folkliga kvinnodräkten som givetvis också hade sin förebild i de högre samhällsklassernas modedräkt. Modellen hade en hög, svängd klack som i vissa fall var så kraftigt indragen att den satt under hålfoten.

Även i det folkliga dräktskicket i Uppland finns spår av modellen med indragen klack. Från Riala socken har bland annat en liten flicksko bevarats som, även om den tillverkats på 1800-talet, har kvardröjande drag av en betydligt äldre modeepok.

I modedräkten började man vid 1600-talets slut att använda dekorativa skosöljor för att fästa ihop och spänna slejfarna över vristen, vilket medförde att den nedvikta plösen blev överflödig. I den folkliga dräkten togs nyheten upp redan vid 1700-talets början och tidigast i de mellansvenska landskapen. Skosöljorna, som användes av både kvinnor och män, var givetvis ett eftertraktat dräkttillbehör med hög status, som långt ifrån alla kunde kosta på sig. Förnämast var skosöljor av silver men vanligare material var mässing eller malm.

Skosöljor i olika modeller av mässing, järn respektive silver. Paret till höger av silver från 1844 härrör från Lövstabruk. Upplandsmuseet. Foto Olle Norling.

Nedan: Kvinnoskor med slejfar som är hopfästa med skosöljor av silver. Detalj ur oljemålningen Mormor får besök av J. J. Malmberg, 1867. Upplandsmuseet. Motivet med personer i lokalt särpräglade dräkter är hämtat från Häverö socken. Foto Tommy Arvidson.

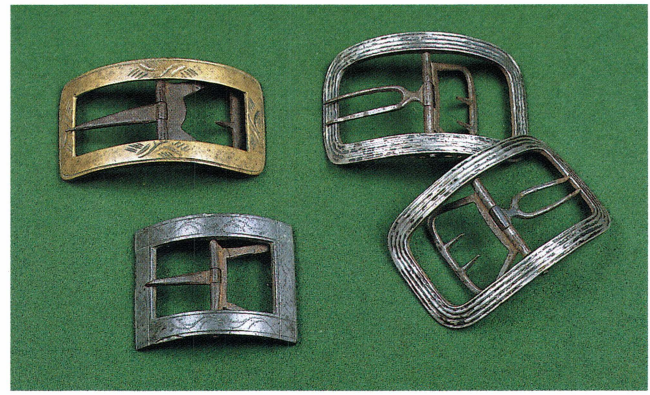

Nya skotyper under 1800-talet

Vid 1700-talets slut och 1800-talets första hälft blev en ny skomodell populär, först i de kretsar som dikterade modet, men kort därefter också i de breda folklagren. Det var förhållandevis nätta, tämligen ringade skor med tunn sula och obetydlig klack. Både män och kvinnor anammade det nya modet som successivt ersatte de tyngre och grövre svenskskorna.

Det råder emellertid en viss oklarhet i frågan om vad samtida brukare egentligen avsåg med olika benämningar som användes om skotyperna under 1800-talet. Tekniskt sett kunde skor vid denna tid vara vändsydda eller vanligare, genomsydda, vilket kallades att pumpsa. Skon syddes då ihop med en genomgående söm som låg bar inuti men doldes i en rits i bottensulan. En sagesman från Tierps socken nämner att randsydda och durksydda skor förekommit liksom "pumpskor" och "vändskor" och att pliggade skor var vanligast på landsbygden. Av en tidigare citerad uppteckning från Vendels socken framgår följande: "I slutet av 1870-talet började becksömsskorna till vardagsbruk undanträngas av pliggade skodon vilka voro betydligt slitstarkare än de förra. Till helgdagsbruk användes dock ytterligare ett 10-tal år fortfarande rand-, pumps- och vändsydda skodon. Från slutet av 1880-talet, använde åtminstone allmogen, uteslutande pliggade skor, även till helgdagsbruk."

Ibland förekommer benämningen "tyskskor" vilket egentligen per definition avser pliggade skor. Det ligger nära till hands att sätta benämningen tyskskor

Sid. 40 till vänster: Sko, troligen för man, 1800-talstyp, med slejfar som är hopsnörda. Riala socken. Foto Olle Norling.

Sid 40 till höger: Kvinnosko, ringad, nätt pumpsmodell av 1800-talstyp med sidenbandsrosett framtill. Riala socken. Foto Olle Norling.

Denna sida: Tre skor i olika storlekar och modeller, "pliggskor", med pliggade sulor, 1800-talet. Riala socken. Foto Olle Norling.

i relation till de äldre, traditionella svensk-skorna. Troligtvis fanns det ett behov av att särskilja den moderna, nätta skotypen från de kraftiga, näverbottnade svensk-skorna som i detta skede började bli omoderna.

Pliggningsmetoden, som alltså brukar sättas i samband med så kallade tyskskor, infördes i Sverige på 1840-talet, via Tyskland, vilket kan förklara benämningen på skotypen. Ursprungligen härrörde dock metoden att pligga skor från Amerika. Pliggningen vann snabbt terräng då mycket av det tidskrävande syarbetet kunde ersättas av att sulan relativt enkelt fästes med träpligg.

Det framgår av många uppgifter att "pliggskor" på kort tid blev den dominerande skotypen på landsbygden, även om modellerna i viss mån kunde variera.

J. E. Eriksson, Lyan, Alunda, har i en uppteckning beskrivit att "pliggskor" var detsamma som skor på vilka sulan fästes med skopligg av trä, i motsats till "randsydda" skor. "Då för tiden (1880-talet) var dä mest bara pliggskor å inte mycke´ rann´sydda. Dom hade skomakane te´ göra dom, å han gjorde bara pliggskor."

Stövlar och kängor

Stövlar som fotbeklädnad i den folkliga mansdräkten har en relativt kort historia. Det var via stövlarna i militäruniformen som bruket vid 1800-talets början infördes i modedräkten och kort därefter också upptogs i böndernas dräktskick. De exklusiva stövlarna var dyrbara och hade självfallet hög status. Den modell som

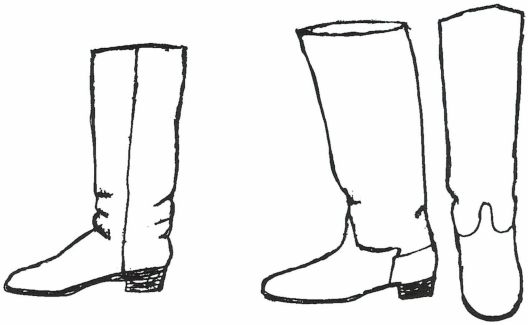

Till vänster: Kängor och en stövel med reseft, 1800-talet. Riala socken. Foto Olle Norling.

Ovan till vänster, krökstövel, till höger "tungstövlar" med reseft.

först slog igenom var den så kallade husarstöveln som tillverkades i form av "krökstövel", vilket innebar att den hade sömmar i sidorna och kröktes vid vristen över ett block. En annan modell var stöveln med reseft vilken hade söm baktill och en särskilt skuren fot med en karaktäristisk tunga som gick upp i skaftet mitt fram på vristen.

Att de två stöveltyperna hade olika rang framgår inte minst av folklivsuppteckningarna. Krökstövlarna bars till högtidskläderna, till exempel vid kyrkbesök, medan stövlar med reseft var betydligt enklare. Förhållandet beskrivs bland annat av J.E. Eriksson i Alunda: "Krökstövler skulle dom ha te´ körkstövler. Dom skulle dom ha byxbenen utanpå, men tungstövlarna stoppa´ dom i skafte´, dä var i vardagslag."

"Resstövlar" kallades en typ av lätta stövlar som drogs utanpå de vanliga stövlarna för värmens skull, vilket framför allt förekom i samband med resor och forkörning med häst och släde. J.E. Eriksson, Alunda, har lämnat uppgifter även om dessa: "Förr hade bönderna ytterstövlar. På 1880-tale´ gjorde Skomakar-Kalle i Lyan ett par så´na där åt farsan. Dä var skinnkrage opptill ikring, å så var dä te´ knäppa ihop dom på utsidan mä enkom läderknappar. Dom var varma, dom kallades också resstövlar."

Stora läderstövlar med fårskinn inuti kallades i östra Uppland för "luddenstövlar" och bars vintertid utanpå lågskorna, enligt Johan Eurell, Börstils socken: "När vi låg på fororna å körde malm från Vigelsbo, hade vi frysi´ fötterna åv oss om vi int hade drajji på luddenstövlar."

Anna Carlsson, Vaksala socken, född 1865, har beskrivit en liknande stöveltyp, "utanstövlar", som hennes farfar bar vintertid utanpå andra stövlar. Dessa var tillverkade av tunt läder och fodrade invändigt med "luddeskinn". På utsidan knäpptes stövlarna med knappar som var gjorda av hoprullat läder.

Ännu en variant var "näverstövlar" som enligt en beskrivning från Börstils socken hade tjock bindsula, insula och skaft av näver men yttersula av läder. Skarven mellan ovanlädret och näverskaftet tätades med beck. Enligt uppgiftslämnaren var näverstövlar betydligt varmare än läderstövlar.

I likhet med stövlarna blev även skaftförsedda kängor snabbt moderna under 1800-talet. Medan stövelmodet endast var förbehållet män bars kängor även av kvinnor och barn. På kort tid hade stövlar och kängor fått en sådan spridning att de praktiskt taget trängde undan lågskon som varit den allena rådande fotbeklädnaden under flera sekler.

När stövlar och kängor slitits ut och inte längre kunde lagas, brukade i regel skaften vara hela nog att återanvända. Då brukade man låta "försko" skaften, med ny botten och nytt ovanläder. "Dä var inte frågan om att man kasta´ ett par gamla stövelskaft utan man förskodde dom" fastslår en sagesman från Bälinge socken.

Att sätta nytt reseft på en gammal sko, kallades också att "försko".

Träskor

Generellt brukar man säga att träskor i huvudsak använts av bondebefolkningen i södra och västra Sverige och att träsulor med rem över vristen hört hemma i norra Sverige. Detta till trots finner vi några speciella former av träskor också i Uppland.

I första hand är det frågan om den typ av träskor som yrkessmederna på järnbruken bar till arbetsdräkten i smedjorna. "Träskor har använts i denna bygd sedan Bruket anlades år 1676 och används fortfarande i så kallade eldverkstäder, där lämpligen ej läder eller andra skor kunna användas, den gängse benämningen är träskor," uppger en sagesman från Söderfors bruk. Dessa enkla, och till synes snabbt tillkomna smedsträskor, som i regel var hemgjorda, bestod av en klackförsedd träsula av granvirke, och ett fastspikat läderstycke över vristen och hade alltid öppen tå. Träskorna slets mycket hårt i smedjan och måste ständigt och jämt lagas eller ersättas med nya. Det förekom att slitna träskor halvsulades på så sätt att en ny träsula sattes fast under den gamla med träpinnar i borrade hål.

En annan, relativt sen typ av träskor, nämns också i folklivsuppteckningarna och går ibland under benämningen "träbraller". Dessa användes endast i ladugården och hade träsula och ett stycke läder över foten. "Man steg i brallerna in-

Smedsträskor med träsula och läderstycke över vristen, Österbybruk. Tekniska museet. Foto Tommy Arvidson.

Sid. 45 till vänster: Skomakaren Mats Paus, Kolarmora, Hargs socken. Foto i privat ägo.

Nedan till höger: Skomakarens typiska verktyg och attiraljer som nämns i visan. Teckning Stig Unge.

nanför lagårdsdörren," berättar Anna Carlsson, Vaksala socken. Beträffande tillverkningen har J.E. Eriksson, Alunda socken lämnat följande upplysningar: "Far gjorde träbraller åv al som han gröpte ur mä skedjärn i ett stycke, å dä enda som var köptas var klackspiken som han slog i klacka."

Trästövlar och träkängor hade trä-bottnar med läderskaft och var främst avsedda för vinterbruk men kom också väl till pass vid vissa arbeten, till exempel på åkern under vår- och höstbruket. Träskostövlar med långa skaft användes med fördel i samband med dikningsarbete, enligt en uppteckning från Vendels socken.

Skomakarens roll

För merparten av de skor som producerades i det förindustriella samhället, svarade en professionell hantverkare – skomakaren. Yrket som sådant är mycket gammalt men märkligt nog har hantverkets teknik och verktyg inte förändrats nämnvärt under århundradenas lopp. Nyheter som rationaliserade verksamheten var pliggningsmetoden och införandet av symaskinen vid 1800-talets senare del.

I städerna lydde skomakarna under skråväsendet, vilket innebar att yrket endast fick utövas av mästare som godkänts av magistraten och därmed fått burskap. Till sin hjälp i verkstaden hade skomakar-

mästaren gesäller och lärlingar, vilket var en förutsättning för att det vedertagna utbildningssystemet skulle fungera.

På landsbygden var förhållandet ett annat, vilket knyter an till de folkliga skodon som presenterats i denna artikel. Trots att statsmakten försökte koncentrera hantverksproduktionen till städerna, fick bondebefolkningen i slutet av 1600-talet rätt att hålla sig med sockenhantverkare som skulle vara godkända av sockenstämman och i stor utsträckning var det skräddare och skomakare som rekryterades. Vid 1800-talets mitt utgjorde dessa två yrkeskategorier cirka 60 % av de hantverkare som var verksamma på landsbygden.

Sockenskomakaren tillhörde kategorin ambulerande lönehantverkare, vilket innebar att han besökte beställarens bostad och bodde där under den tid han tillverkade och lagade skor till hushållets medlemmar. Den verktygsuppsättning som behövdes var inte större än att skomakaren kunde bära den med sig i en låda. Ibland kunde skomakaren ha både en gesäll och en lärpojk i sällskap, den förre brukade bära verktygslådan och lärpojken lästknippan. Bönderna tillhandahöll själva det läder i olika kvaliteter som skorna skulle tillverkas av.

"Skomakarn, skolådan,
lästeknippan och pinnesyl´n,
sålahandsken och tummeringen,
klappa flickor i månesken."
(*Variant upptecknad på Björkö-Arholma*)

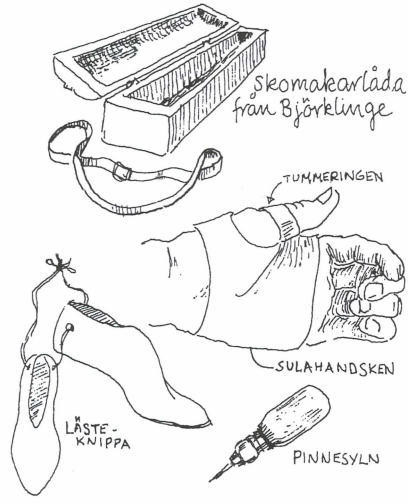

Skomakarlåda av trä med verktyg och pappersmönster till skor. Lådan har tillhört skomakaren Johan Erik Tidlund, död 1919, Nyvalla, Viksta socken. Upplandsmuseet. Foto Olle Norling.

Så lyder en visa som sjöngs till en polskemelodi och skildrar skomakaren och några av hans karaktäristiska attiraljer.

Enligt uppteckningsmaterialet brukade skomakaren komma till gården varje halvår och han tingades av beställaren i god tid. Säsongen för tillverkning av vinterskor började i augusti och för sommarskor i mars. Under vistelsen hos uppdragsgivaren arbetade skomakaren intensivt med beställningen och unnade sig bara ett par timmars sömn per dygn. "Skomakaren tyckte ej om att gårdens folk till exempel om vinterkvällarna, trängde sig inpå honom, vilket ofta skedde av nyfikenhet, men även för att vaka över att han ej misshushållade med lädret, skar för stora spink, detta föranledde ibland giftiga meningsutbyten." (Vendels socken).

Under många sekler och fram till slutet av 1800-talet ambulerade landsbygdens skomakare mellan uppdragsgivarna för att därefter successivt övergå till att utöva hantverket i egen verkstad. Det faktum att symaskinen togs i bruk vid denna tid är sannolikt en bidragande orsak till förändringen.

Vilken roll kan vi då anta att skomakaren spelade i nyhetsspridningsprocessen och lanseringen av nya tekniker och skomodeller bland landsbygdsbefolkningen? Sannolikt hade han i sin yrkesutövning en avgörande betydelse i detta avseende. Även om bönderna beställde skor till hushållets medlemmar efter behov och enligt gängse tradition, fanns det ändå en öppenhet för modenyheter, vilka skomakaren, mer eller mindre aktivt, kunde förmedla. Presentationen av det uppländska skomaterialet ovan, visar att ganska omvälvande förändringar i det kontinentala skomodet relativt snabbt nådde landsbygden, och att modenycker, då som nu, kunde gå stick i stäv med de praktiska aspekterna.

Känga, troligen för barn, som lagats och lappats i det längsta. Riala socken. Foto Olle Norling.

Skovård och skolagning

"Heller en blema på foten än en rynka på skonn", lyder ett talesätt från Tierps socken. Det var alltså viktigt med hela och prydliga skor. För att skodonen skulle hålla så länge som möjligt krävdes kontinuerlig vård, och när så behövdes, lagning.

För att få skorna fuktavvisande smordes de in, enligt uppgift från Vendels socken, med en hopkokad blandning av talg, tjära och bivax. På Björkö-Arholma kokades en skosmörja av sältran och trätjära och i Tierp användes ister och tjära, ibland med vax i, till skosmörja. Man brukade smörja skorna ett par gånger efter varandra för att de skulle bli riktigt genomsmorda. För att mjuka upp skor som blivit hårda och stela användes hästfett. Redskapet för insmorningen var en skoborste som brukade ligga i den gryta man kokat smörjan i.

Det var viktigt att fina skor var så svarta som möjligt, därför svärtades lädret med grytsot och kimrök.

Enklare skolagning kunde utföras av den i hushållet som hade det bästa handlaget. Men det förekom också att "lappskomakaren" fick utföra arbetet, det vill säga en skomakare som huvudsakligen sysslade med lagning av skor.

Samlingen av skor från Riala

En ovanligt rik och varierad samling av folkliga skodon har bevarats i gården Vargsättra i Riala socken. På ett vindsbjälklag i den äldre mangårdsbyggnaden hade man kastat upp generationers skor, cirka 50 stycken, både par och udda, från 1700-talets slut och drygt hundra år framåt.

Materialet är av mycket stort intresse därför att det är så omfattande och speglar hushållsmedlemmarnas behov av skodon, även barnens. Det tydliggör också modets växlingar samtidigt som det ger en övertygande bild av tidens ambition att lappa och laga så långt det över huvud taget varit möjligt.

Samtidigt som det stora inslaget av moderna skor i pumpsmodell av 1800-talstyp visar på öppenhet i frågan om att följa modet, finns också ålderdomliga skotyper i samlingen som bevarat drag från 1600-talet, även om modellerna tycks ha dröjt kvar och brukats betydligt senare.

Merparten av illustrationerna till denna artikel härrör från samlingen av skor från Riala socken.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet i Uppsala: Boupptecknigar.

Nordiska museet: Etnologiska undersökningens arkiv, samlingen av frågelistsvar med uppteckningar från Uppland.

Språk- och folkminnesinstitutet, SOFI, Folkminnesenheten, Uppsala, Svar på frågelistan nr 20, Skor och skotillverkning, 1929.

Upplandsmuseet: Arkivalier och uppteckningsmaterial.

Upplandsmuseet: Bildarkivet.

Upplandsmuseet: Föremålssamlingen, skodon och kataloguppgifter.

Tryckta källor

Jävert, Ernfrid, 1938: *Skomod och skotillverkning från medeltiden till våra dagar*. Stockholm.

Hantverk i Sverige. 1989. Helsingborg.

Kransen. Ett medeltida kvarter i Uppsala. 1984. Upplands fornminnesförenings tidskrift 50.

Liby, Håkan, 1997: *Kläderna gör upplänningen*. Uppsala.

Liby, Håkan, 1995: Slöjd på marginalen. *Årsboken Uppland* 1995.

Meyerson, Åke, 1936: Tillskärningsmönster för skor från 1600-talet. *Rig*.

Nylén, Anna-Maja, 1971: *Folkdräkter*. Lund.

Rapport fra nordisk Draktseminar om Fot- og håndbekledning. 2001. Bunad- och Folkedraktrådet. Fagernes.

Swann, June, 2001: *History of Footwear in Norway, Sweden and Finland*. Stockholm.

Svensson, Sigfrid, 1935: *Skånes folkdräkter*. Stockholm.

Håkan Liby är landsantikvarie och chef för Upplandsmuseet.